

К.У. Купешов¹, С.А. Тлебалдина¹, М.М. Жылкелді¹

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті

Алматы, Қазақстан

ИСЛАМДАҒЫ ИЖТИҒАД ТҮСІНІГІ: ЖӘДИД МЕКТЕБІНІҢ ӨКІЛДЕРІ КӨЗҚАРАСЫНДА

Аңдатпа

Бұл мақалада исламдағы ижтиһад түсінігі туралы жәдид мектебі өкілдерінің көзқарастары қарастырылады. Ижтиһад – діни дәлелдерден шариғи үкім шығару үшін барлық ғылыми күш-жігерін жұмсау әрекеті. Ижтиһад жасай алу үшін Құран, Сүннет, қияс, ижма сияқты барлық мәліметтерді, сонымен қатар олардың барлық бөлшектері мен нәзік тұстарын білу міндетті. Ижтиһад – асыл дініміздің ең үлкен қасиеттерінің бірі. Ижтиһад арқылы өмір сахнасында туындайтын барлық оқиғалардың үкімі анықталады. Жәдидшілер дәстүрлі шариғи ілімдер мен инновациялық білімнің біртұтастығы туралы идеяны жақтай отырып, жаңаша формада діни ілімдерді түсіндіріп, қоғамдағы діни түсініктер мен білімінің артуына ықпал етуге ұмтылды. Мақалада жәдид мектебі өкілдерінің ижтиһадқа қатысты анықтамалары мен қазіргі қоғамдағы тұжырымдары кешенді талданады. Сонымен қатар, жәдидшілер ижтиһад тек фикһтың мәселелерге ғана емес, білім беру мен тәрбиені реформалауға, қоғамдық және мәдени өмірді жаңартуға ықпал ете алады деген көзқарасты дамытты. Ғылыми ізденіс барысында нақты тарихи мәліметтерге, классикалық және жаңа парадигмаларға нақты талдау жасалынған. Мақалада ижтиһад туралы жалпы энциклопедиялық шолу жасалып, ижтиһад туралы ғалымдардың анықтамалары талданады.

Түйін сөздер: Ислам, ижтиһад, жәдид, шариғат.

كوبيشوف كانات¹، تلبالدينا سول¹، جيلكيلدي ماييرزان¹

¹الجامعة المصرية للثقافة الإسلامية نور مبارك

مفهوم الاجتهاد في الإسلام: من وجهة نظر مدرسة الجديدية

الملخص

تتناول هذه المقالة آراء مدرسة جديد حول مفهوم الاجتهاد في الإسلام. الاجتهاد هو محاولة لبذل كل الجهود العلمية للوصول إلى حكم الشريعة من الحجج الدينية. لجعل الاجتهاد ، من الضروري معرفة كل التفاصيل مثل القرآن والسنة والقياس والإجماع وجميع تفاصيلها وحقاياها. الاجتهاد هو واحد من أعظم صفات ديننا النبيل. من خلال الاجتهاد ، يتم تحديد الحكم على جميع الأحداث التي تجري على مرحلة الحياة. قام الجادديون ، الذين دافعوا عن فكرة وحدة تعاليم الشريعة التقليدية والمعرفة المبتكرة ، بتفسير التعاليم الدينية في شكل جديد وسعوا إلى تعزيز نمو الأفكار والمعرفة الدينية في المجتمع. يحلل المقال بشكل شامل تعريفات مدرسة جديد فيما يتعلق بالاجتهاد والاستنتاجات التي اقترحها حول انسجام التعليم الحديث في المجتمع المعاصر. بالإضافة إلى ذلك ، يعتقد الجادديون أن الاجتهاد لا يساهم فقط في مشاكل الكلمات المفتاحية: الإسلام ، الاجتهاد ، الجديد ، الشريعة.

K. Kupeshov¹, S. Tlebalдина¹, M. Zhylkeldi¹
¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak
Kazakhstan, Almaty

THE CONCEPT OF IJTIHAD IN ISLAM: IN THE VIEW OF THE JADID SCHOOL

Abstract

This article discusses the views of the Jadid school on the concept of ijtiḥād in Islam. Ijtiḥād is an attempt to make all scientific efforts to reach a Sharia verdict from religious arguments. To make ijtiḥād, it is necessary to know all the details such as the Quran, Sunnah, Kiyas, Ijma, and all their details and subtleties. Ijtiḥād is one of the greatest qualities of our noble religion. Through ijtiḥād, the judgment of all events taking place on the stage of life is determined. The Jadidists, defending the idea of the unity of traditional Sharia teachings and innovative knowledge, interpreted religious teachings in a new form and sought to promote the growth of religious ideas and knowledge in society. The article comprehensively analyzes the definitions of the Jadid School in relation to ijtiḥād and the conclusions they proposed about the harmony of modern education in contemporary society. In addition, the Jadids believe that ijtiḥād not only contributes to the problems of fiqh, but also to the reform of education. The article provides a general encyclopedic overview of ijtiḥād and analyzes scholars' definitions of ijtiḥād.

Keywords: Islam, Ijtiḥād, Jadid, Sharia.

К.У. Купешов¹, С.А. Тлебалдина¹, М.М. Жылкелді¹
¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Алматы, Казахстан

ПОНЯТИЕ ИДЖТИХАДА В ИСЛАМЕ: В ВИДЕНИИ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ДЖАДИДСКОЙ ШКОЛЫ

Аннотация

В этой статье рассматриваются взгляды представителей Джадидской школы на понятие иджтихада в исламе. Иджтихад – это попытка приложить все научные усилия, чтобы вынести шариатский вердикт из религиозных аргументов. Чтобы сделать иджтихад, необходимо знать все детали, такие как коран, сунна, Кияс, иджма, а также все их детали и тонкости. Иджтихад – одно из величайших качеств нашей благородной религии. Через иджтихад определяется суждение всех событий, происходящих на сцене жизни. Джадидисты, отстаивая идею единства традиционных шариатских учений и инновационных знаний, в новой форме интерпретировали религиозные учения и стремились способствовать росту религиозных представлений и знаний в обществе. В статье комплексно анализируются определения Джадидской школы по отношению к иджтихаду в современном обществе. Кроме того, Джадидисты считают, что идж-

тихад не только способствует проблемам фикха, но и реформированию образования и воспитания, а также способствует развитию общественной и культурной жизни. В статье представлен общий энциклопедический обзор иджтихада и проанализированы определения иджтихада, данные различными учеными.

Ключевые слова: Ислам, иджтихад, жадид, шариат.

Кіріспе

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында мұсылман әлемінде және Ресей патшалығында «Ижтиһадтың есігі ашық» деген концепциямен дін негіздерінің реформалары туралы үлкен үрдіс жәдидшілдіктің дамуына алып келді. Христиандық теологияның реформалануы сияқты мұсылман реформаторлары да діни үрдістердің жаңалау ережелерін қарастырды. Осы орайда әр мұсылман баласына ижтиһадты құрылғы ретінде қарастырды. Себебі ижтиһадты әр адамның өзінің пікірін айтуына мүмкіндік бергізіп, әрі ешбір ғалымның атынан жүргізуге және тақлид жасамауға итермелейтін құрал етіп көрсетті. «Ижтиһадтың есігі ашық» деген ұғым қалыптасқан дәстүрлер ұғымынан шығып, өзінің жеке рухани дамуына, жаңа қоғамдық қатынастағы Құдірет Иесіне жақын болуды.

Ижтиһад сөзі араб тіліндегі «жахада» түбірінен шығып, *еңбектену, ұмтылу, күресу* сынды мағыналарға саяды [1.140б.]. Ал діни-құқықтық тұрғыдан алғанда ижтиһад – діни үкім шығару кезінде Құран аяттары мен хадистерге және қияс пен ижмағтарды ескере отырып ыңталану [2.266б.]. ижтиһадпен айналысатын маманды ислам әлемінде мужтаһид деп атайды. А.Бекованың пайымдауынша ижтиһадты «ислам шариғатының қайнар көздеріне негізделген,

шариғаттың тұжырымдары мен дәлелдері арқылы жеке қабілеті арқылы үкімдер шығаруға мүмкіндік беру» [3. 24б.]. Мұхаммед Газали мен Худури және оның арттарынан ерген біршама ғалымдардың пайымдауынша «шариғат үкімдері ілімін талап етудегі, мужтаһид ғалымның жұмсаған еңбегі мен күш-жігері» [4. 326б.]. Әл-Қади Байдауидың пікірінше «Шариғат үкіміне жетудегі еңбектің жұмсалуды» – деген. Ал ибн әл-Хумамның ұстанымы бойынша «фақиһ ғалымның ақылмен немесе нақылмен (Құран мен хадис) не кескінді немесе кескінсіз дәлел арқылы шариғат үкіміне жетудегі жұмсаған күш жігерін» – деп айтқан [4.327б.]. Осы ой пікірлерді қорыта келе ижтиһад дегеніміз шариғаттың негізгі қайнар көздерінен үкімі шығару (истинбат) жолы десек болады.

Ислам әлемінде алғашқы ижтиһад әдісі Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с) кезеңінде орын алған. Оған байланысты Алла елшісінің (с.а.с) Муаз Ибн Жабалды Йеменге дінді насихаттау үшін жіберіп жатқан кездегі мына оқиғадан білеміз. Алла елшісі (с.а.с) Муазды Йеменге жіберместен бұрын оған мындай сұрақтар қояды: «Сен ол жаққа барғанда қалай үкім бересің?». Сонда Муаз: «Алланың кітабымен. Сонда Алла елшісі (с.а.с) егер ол кітаптан жауабын таппаса ше». Сонда Муаз: «Алла елшісінің

(с.а.с) сүннетімен үкім беремін. Сонда Алла елшісі (с.а.с) егер ол жерден де таппасан ше? ». Сол кезде Муаз тұрып: «Егер екеуінен де таппасам онда өзім үкімін беретін боламын», – дейді. Әрине осыны естіген Алла елшісі (с.а.с) риза болып, батасын беріп жібереді[5.589б.]. Әрине Алла елшісінің (с.а.с) кезеңін және Алла елшісінің (с.а.с) дүние салуынан кейінгі кезеңде де барлық сахабалар Муаз Ибн Жабал тәрізді ижтиһад әдістерін қолдаған.

Бастапқы кездері Алла елшісінің (с.а.с) кезінде үкім шығару үшін Құран мен Алла елшісінің (с.а.с) хадистері негізгі қайнар көз ретінде саналған. Ал Алла елшісінің (с.а.с) дүние салуынан кейінгі халифалар дәуірінде діни-құқықтық үкімдер шығару үшін белгілі бір талаптар қойыла бастады. Құран мен Алла елшісінің сүннетінен діни бір үкім шешімін таппаған жағдайда, белгілі, атақты сахабалар жиналып сол мәселеге үкім беруге тырысқан. Әрине бұл әрекетті ислам дінінде қияс деп атайды. Алайда сахабалалардың немесе ғалымдардың бір мәселе бойынша бір мәмілеге келе алмауынан кейін ішіндегі басшысы өзі ижтиһад жасап, үкімін беретін болған. Осы орайда ислам дінінде үкім шығару мәселесінде ижтиһадтың да алатын орнын байқай аламыз.

Зерттеу әдістері

Бұл мақалада ислами құқықтық және теологиялық ой-пікірлердегі *ижтиһад* ұғымы жәдид мектебінің көзқарастары аясында жан-жақты талдаудан өткізіледі. Мақалада келесі зерттеу әдістері қолданылды:

Тарихи-генетикалық әдіс арқылы жәдид қозғалысының пайда болуының алғышарттарын және оның әлеуметтік-саяси және діни контекстін анықтау үшін қолданылды. Бұл әдіс ижтиһад мәселесі мен XIX және XX ғасыр басындағы мұсылман қоғамының жаңғыру процесі арасындағы байланысты ашуға ықпал етеді;

Теологиялық-аналитикалық әдіспен ижтиһад ұғымының Құран, Сүннет және классикалық усул әл-фикх еңбектеріндегі орны талданып, ислам ғалымдарының дәлелдері жүйелі түрде талданды;

Салыстырмалы әдісті қолданумен жәдид мектебінің ижтиһадқа қатысты көзқарастары дәстүрлі қағидалармен және классикалық ғалымдардың пікірлерімен салыстырылды. Бұл әдіс жәдидшілдіктің нақты аспектілерін анықтауға мүмкіндік берді; Мәтіндік (герменевтикалық) әдіс қолданылып, жәдид ойшылдарының еңбектерін, мазмұндық тұрғыдан ашықталды. Ижтиһад, тақлид, бидғат және жаңару ұғымдарының семантикалық контекстін ашуға ерекше назар аударылды;

Жүйелі-құрылымдық әдіс арқылы ижтиһад мәселесі жәдид діни реформаторлық тұжырымдамасының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылды және оның білім берудегі, құқықтық ойдағы және қоғамдық санадағы рөлі жүйелі түрде талданды;

Дедуктивті және индуктивті әдістерді қолданумен жалпы ислам қағидаларынан жәдид ойшылдарының нақты қорытындыларына көшуді (дедукция) және жеке пікірлерді қорытындылау арқылы жалпы қоры-

тындылар жасауды (индукция) қамтыды;

Бұл әдістерді кешенді пайдалану жәдид өкілдерінің ижтиһадқа қатысты көзқарастарын жан-жақты зерттеуге және олардың ислам ойының жаңаруындағы орнын ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім

Ислам дінінде дәстүрлі діни жүйелер бір мемлекетке немесе оның бір институтына емес, атақты, танылған діни саладағы діни қызмет атқарып жүрген ғалымдарға бүйірін бұрып тұрғандығын байқаймыз. Зухайли алғашқы мүжтаһид ретінде Айша бинт Әбу Бәкр, Абдулла ибн Омар сынды сахабаларды айтқан. Алла елшісінің (с.а.с) сахабалары санатынан ижтиһад ғылымында мына кісілерді атайды. Олар: Мусаийбұлы Саид, Зубайрұлы Урва, Мұхаммедұлы Қасым, Зайдұлы Хариж, Абдрахманұлы Әбу Бәкір, Яшарұлы Сүлейман және т.б.-лары[6.266.]. Бұл кісілердің барлығы Құран мен Алла елшісінің (с.а.с) хадистерін және танымал сахабалардың пікірлерін біліп ижтиһад жасауда қолданған болатын. Ал тағы да кейбір мәселелер бойынша олардың жауаптарын рай әдісі арқылы жауап берілетін болады. Рай әдісі дегеніміз – еркін ой-пікір, бұл пікірге жету үшін ислам дінінің қайнар көздері негізіне интерпретациялану арқылы жетуі. М.Степанянцтың пікірінше рай – жеке ой-пікір, уақыт өте келе ижтиһадты алмастырып, ол ой-пікірдің аз болса да еркіндігін ұсынды. Осылайша, ижтиһад шешім шығару әдісіне айналып, ис-

лам дінінің діни қайнар көздерінің мағыналарын түсіну үшін, олардың нәзіл (түскендіктерін) етілгендігін ұғыну керек[7.466.]. Алайда уақыт өте келе жауаптары табылмаған мәселелер бойынша жауаптары табылмаған жағдайда жаңадан жауап беру әдістері қолданылды. Олар: ижмағ, қияс, сахабалардың пікірлері, истихсан, истислах (масали у мурсала), истисхаб және т.б.[6.286.].

VIII ғасырда ислам дінінің доктриналары құқықтық мектептер ретінде қалыптаса бастады. Осы кезеңде мұсылман құқық негіздерінің кодификациялау үрдісі басталып, діни мәтіндерді түсінудегі пікірлердің көбеюіне және түрлі ағымдардың шығуына алып келді. Әр ағым өзінің құқықтық жүйесі мен әдістерін өздері жасақтап шығады. Діни догматтарды заңдастыру институттарының болмауына байланысты пікірлер мен дүниетанымдардың плюрализмге әкеліп соқтырды.

IX ғасырдың ортасынан бастап сүннеттік бағыттарда ижтиһадпен алғашқы ислам фақиһтары айналысып, тек кезеңдерден бастап белгілі бір мектеп көлемінде ғана ижтиһадқа көшті. Бұл жердегі ислам дінінде фақиһтардың көпшілігі белгілі бір мектептердің жаңына жинақталып, ижтиһад мәселесінде таржих жасауға келісілді.

X ғасырдың ортасынан бастап Исламның сүннеттік бағытында ислам ғұламалары арасында «ижтиһадтың уақыты өтті» деген пікір қалыптасты қалыптасып, ижтиһадты алға қарай басқа әдіс-тәсілдерді ұсынды. Осы орайда ижтиһад жасаушы ғалымдарға

қойылатын талаптарын қарастырсақ. Әрине бірінші орында барлық ижтиһад жасаушы ғалымдар араб тілін жетік деңгейде меңгеруі керек, ислам қайнаркөздерінде терең түсініп, сахабалар мен қияс мәселелерін жақсы білу керек. Ханафи мектебінің жетекшісі Нұғман ибн Сәбиттің ижтиһад жасаушы кісіге байланысты былай деген: «Адамдардың ішіндегі ең білгірі – олардың арасындағы қайшылықты мәселелерді жақсы білгені». Әрине осындай адамдар өзара пікір қайшылықтарына түскен әртүрлі көзқарастарды зерттеулер арқылы ақиқатқа жетуге болмақ.

Ислам құқық ғылымын зерттейтін усул әл-фиqh саласында, құқықшыларды төмендегі категорияларға бөліп қарастырады [6.365б.]. Олар:

- Ислам шариғатында ижтиһад жасай алатын құқықшылар;
- Ілесуші құқықшылар;
- Ислам мектептері көлеміндегі құқықшылар;
- Тахриж жасай алатын құқықшылар;
- Дәлелдерге қарай отыра, тахриж жасай алатын құқықшылар;
- Жаттаушылар (хафыздар) категориясы;
- Мұқалидтер категориясы.

Ислам шариғатында ижтиһад жасайтын алғашқы құқықшылардың өздері Құран мен сүннеттен үкім шығарып, белгілі бір мәселеде қияс жасап, пәтуа береді. Ал ілесуші құқықшылар дегеніміз, ислам шариғатындағы ижтиһад жасайтын алғашқы құқықшылардың дін негіздеріне қойған ереже-қағидаларына ілесіп, тек тармақ мәселелерінде ғана пікір қай-

шылығына түседі. Ислам мектептері көлеміндегі құқықшылар әрине осы топтағы ғалымдар алғашқы топтардағы құқықшылардың қойған ереже-қағидаларына ілеседі. Бұл топтағы ғалымдардың негізгі міндеті алдыңғы құқықшылар кезінде болмаған мәселеге өздері жауап беру керек. Осы орайда Мәлики мәзһабының көзқарасы бойынша әрбір ғасырда осы санаттағы құқықшылар болуы керек. Әрине осы топтағы ғалымдардың ижтиһадтарын тахкки әл-Мәнат деп атаймыз.

Тахриж жасайтын құқықшылар тобына жататын ғалымдарды мәзһаб имамдары үкімін айтпаған екінші кезектегі ұсақ-түйек мәселелердің жауаптарын іздемейді. Үшінші санаттағы құқықшылардың қойған ереже-қағидаларына сүйене отырып, риуаяттар арасындағы күштісін, қуаттысына таңдау жасайды. Ал дәлелдерге қарай отыра, тахриж жасай алатын құқықшылар бұл топтағы ғалымдар әртүрлі көзқарастар мен риуаяттарды саралап, «бұл көзқараспен қияс жасауға болады», «бұл көзқарас риуаят тұрғысынан қарағанда абзалырақ және қуаттырақ» деген секілді тұжырымдар жасайды.

Ал ендігі кезекте жаттаушылар (хафыздар) категориясына келсек. Бұл санатқа жататын ғалымдардың баршасы алдыңғы айтқан құқықтанушылардың тұжырымдарына ереді. Ибн Абидиннің пікірінше, дұрыс және әлсіз риуаяттың немесе мәзһабтың дұрысырақ көзқарасы мен сирек кездесетін риуаяттың арасында таңдау жасау құқына ие жандар болып табылмақ.

Алайда келесі топтағы категорияда мұқалидтер. Құқықтанушылардың ең төмен дәрежесі. Бұл деңгейдегі ғалымдар кітаптарға сүйеніп, көзқарастар мен риуаяттар арасында таңдау жасай алмайды[8. 180б.].

Ислам шарифатындағы ижтиһадқа байланысты түрлері не келетін болсақ. Ислам ғұламалары арасында осыған байланысты былай дейді: «егер бір мүжтаһид ғалымнан белгісіз болған бір оқиғаның немесе оған ұқсайтын үкіміне байланысты сұрақтар қойылса, ол кезде ол оған ижтиһад жасауы парыз немесе парыз айн немесе мәндүп не харам болады» [9.121б.]. Ғалымдардың ұстанған ұстанымдарына қарай ижтиһад жасаудың түрлеріне қарастырсақ.

- Парыз айн;
- Парыз кифая;
- Мәндүп;
- Харам.

Пайыз айн болуына байланысты. Мүжтаһид ғалымның алдынан үкімі белгісіз оқиға шығып, сол ғалының өзіне тиесілі жеріне ғана ижтиһад жасауы және үкімін тауып беруі міндет. Егерде ғалымның берген ижтиһады белгілі бір үкімге алып келсе, сол үкіммен амал етуі керек. Әрі сол мәселе бойынша басқада ғалымдардың жасаған ижтиһадтарына ілесуіне шарифат бойынша тиым салынады. Себебі ол ижтиһад жасаған кезде өз ақыл, ой парасатының көпшілігіне сүйене отырып үкім шығарады және де ғалымның шығарған үкімі Алланың үкімі болып саналады. Осы орайда өз, ақыл парасатымен шығарған үкіміне амал ету ол ғалымға парыз болып табылады.

Осы тәріздес белгісіз бір оқиға мүжтаһид ғалымнан сұралып, қасында басқа мүжтаһид ғалымдар табылмаса онда сұралған оқиғаның жауабы сұрақ күйінде қалудан қорқатын болса, онда оған ижтиһад ету парыз айн болып табылмақ. Себебі осы кезеңде жауап берілмесе (яғни ижтиһад жасалмаса), кешіктірілу қаупі жоғары тұрады. Ислам шарифаты ол нәрселерден тыйым салған.

Осыған байланысты имам Қарафий: «Имам Мәлик пен көпшілік (жумһур) ғалымдардың мәзабы ғалымдарының пікірлері бойынша белгісіз болған оқиғаның үкімін шығаруға байланысты ижтиһад жасау уәжіп болып табылады. Ал басқа ғалымға тақлид жасауды теріске шығаруға болады», –деген[10.236б.].

Парыз кифая болуына байланысты. Белгісіз бір оқиғаның үкіміне байланысты мүжтаһид ғалымдардан сұралса және осы кезеңде мүжтаһид ғалымдар табылып, сұрақтың жауапсыз қалып кетпеуіне сенімді болса онда сол мүжтаһид ғалымға ижтиһад ету парыз кифая болып табылмақ. Әрине бір мүжтаһидтың оқиғаға байланысты үкімін беруі, басқа мүжтаһид ғалымдардың мойындағы міндетінен түсіреді. Егерде барлық ғалымдар жауапсыз үкімін қалдырып кетсе, онда ғалымдар күнәға жасаған болып табылады.

Ижтиһадты мәндүп қылатын жағдайға келетін болсақ. Орын алмаған бір жағдайдың үкіміне байланысты ижтиһад жасау, мейлі ол жайлы сұралса да, әлде сұралмаса да бәрі-бір мәндүп болып табылмақ.

Ижтиһадты харам жағдай – Құран

Кәрім мен Алла елшісінің (с.а.с) сүннетіне және ижмағқа қарама-қайшы келуі. Осы үш кескінді дәлелдерден басқа қайшы келу әсер етпейді.

Ижтиһадтың ислам шарифаты саласында зерттейтін мәселелеріне тоқталатын болсақ. Имам Ғазали өзінің «әл-Мустасфа» атты еңбегінде: «ижтиһаж-барлық кескінсіз дәлелдермен келген шарифат үкімдерін қарастырады», – деген [9. 103б.]. Осы орайда шарифат негіздерінен анықталғандай бес уақыт намаз, зекеттің парызылығы тәріздес ғалымдардың бір ауыздан келіскеніндей ижтиһадтың зерттейтін нысандары белгілі болды. Ислам шарифатында ижтиһадтың зерттейтін саласына байланысы оны екіге бөліп қарастырған. Біріншісі – ижтиһадтың зерттейтін саласы. Ал екіншісі – ижтиһадтың зерттемейтін саласы, деп осылайша екі топқа бөліп қарастырылған. Ендігі кезекте осы екі топты ашып, анықтасақ.

Бірінші ижтиһадтың зерттемейтін саласы: ислам дінінде үкімі белгілі болған, бізге жету жолдары күнәнсіз, кескінді дәлелдермен жеткен шарифат үкімдері. Мәселен, бес уақыт намаз, рамазан айының оразасы, зекет, жағдайы жеткен кезде бір рет өмірінде қажылық жасау, куәгер ретінде кемі екі ер адамның болуы. Және де қылмыстық мәселелерде Алла елшісінің (с.а.с) сүннетінде келген хабарлардағы жаза түрлерінде ижтиһад етілмейді. Алла тағаланың Бақара сүресінің 43 аятында «Намаз оқындар және зекет беріндер...» деген [11. 2/43]. Осы аятты Алла елшісінің (с.а.с) сүннетіндегі түсініктемесі

келгеннен кейін ижтиһад жасалынбайды.

Сол тәріздес зекетке байланысты мутауатир жолдарымен келген хадистерге де ижтиһад жасалынбайды.

Екінші ижтиһадтың зерттейтін саласы: бір оқиғаның жету жолдары, келген мәтіндері кескінсіз болған немесе екеуінің біреуі кескінсіз дәлелдермен келген, болмаса ол жайлы Құран, Алла елшісінің (с.а.с) хадистерінде, ижмағта келмеген шарифат үкімдері. Егер де келген дәлелдердің жету жолдары кескінсіз болып, оның тізбегі мен жету жолдарын, риуаятшылардың әділеттігін, жағтау қабілеттерін ижтиһад зерттейтін болады.

Ал егер де, мәтіндері кескінсіз келсе, сол мәтіннен шығатын мағынаны, әрі дәл сол мағынаны беру қуаттылығында ижтиһад зерттейді. Кейде кездері дәлелдер жалпы не болмаса жалқы мағынада келуі де мүмкін. Ал кей кездері бұйрықты немесе тыйымды білдіріп келуі де ықтимал. Кей кездері бұйрық формасы ретінде келген мәтіндер уәжіпті, мұбахты немесе мәндүпты білдіріп келеді. Тыйым формасында келген сөйлем, расында харамды білдіреді, бірақта кей-кездері ол мәкрүһты да білдіріп келеді. Әрине осылардың барлығын ижтиһад саласы зерттейді.

Белгісіз бір оқиғаға байланысты Құран мен сүннеттен, ижмағдан дәлелдер келмесе, ижтиһадтың бұл жердегі рөлі оны қияс, истихсан, маслахатул мурсала, ғұрып, истихаб сияқты ақили дәлелдеге сүйене отырып, зерттеп, үкімін табу болып табылмақ.

Ижтиһадтағы бөліну дегеніміз

мұжтаһид ғалымның бір мәселенің төңірегінде үкім шығару жағынан лайық болуы немесе фикһи бір ғана тақырыпта үкім шығаруды жетік меңгеруін атасақ болады. Алайда кейбір үкімдерді меңгеріп алған ғалымды мұжтаһиду мутажаззи деп айтылады[10.223б.]. Яғни оның ижтиһады бөлшектік деп түсіндірсек болады. Араб тілінде осындай ижтиһадты «Тажаззуғ» (تجزع) деп аталынады. «тажаззуғ» дегеніміз араб тілінен аударғанда *бөлшектік, бөліну* дегенді білдіреді[1. 83б.]. Біз бұл жерде оны бөлшектік деп атауды жөн деп қараймыз. Себебі, алдыңғы айтылғандағыдай ол фикһтық барлық мәселелерін қамтып, үкімдерді шыға алатын адам емес, бәлкім құқықтың бір бөлшегін ғана жетік меңгеріп, сол мәселе шеңберінде үкім шығара алатын ғалым ретінде мақсат етіледі. Ислам ғұламалары арасында ижтиһадтың осы түріне байланысты түрлі пікірлерді ұстануда.

Көпшілік ғалымдардың шектеулі бір мәселеге байланысты білімі жетік болса, ол кісіге сол мәселенің төңірегінде ижтиһад жасауына рұқсат деген. Өзінің ижтиһад еткен мәселесіне қатысы жоқ, өзге мәселені білмеседе меңгерген біліміне байланысты ижтиһад жасауға болады деген пікірлерде қарастырған. Әрине осы пікірлерге байланысты Ханафи мектебінің ғалымдары Ибн Һумам мен Ибн Абдушшакур әл-Ханафи да осы пікірлерге қосылған.

Ал кейбір ғалымдар осы тектес ижтиһадтың түрлеріне қатысты, рұқсат бермеген. Олардың пікірінше мұжтаһид ғалымның ілімі барлық

жағынан фикһ мәселелерін қамтыған болуы – шарт[9. 103б.]. Осы орайда мұжтаһид ғалым фикһи мәселелерді толық меңгерген болса ғана, оған ижтиһад жасауына рұқсат берген. Ижтиһадтың осы түріне байланысты ханафи мектебінің ғалымы Мулла Хасру, әл-Фанари сынды ғалымдарды атап көрсетсек болады.

Көпшілік (жумһур) ғалымдардың бөлшектік ижтиһадтың болатындығына байланысты мындай дәлелдер келтіреді:

- Ижтиһад мәселесінде бөлшектік ижтиһад болған жағдайда мұжтаһид ғалымның барлық мәселелер бойынша үкімі тұрғысынан және де дәлелі тұрғысынан да білуі міндеттелінеді. Алайда міндеттілік жарамсыз, себебі пәтуа беруші муфтидің өзінде барлық мәселелерді білуі шарт емес. сондықтан бұл мәселе аса күрделі болғандықтан, әр ғалымның шамасынан тыс дүние болып табылмақ. Мәселен, имам Мәлік мұжтаһид мұтлақ болған ғалым. Алайда ол кісіден келіп қырық мәселе бойынша сұраған кезде, ол кісі отыз алтысына «мен білмеймін» деп жауап қатқан. Әрине осы тәріздес үлкен ғалымдардан өзі білмейтін мәселелер бойынша үкімдерін сұрастырған уақытта «білмеймін» деп жауап бергендіктерін байқаймыз. Тіпті Алла елшісінің (с.а.с) қасында жүрген сахабаларының өзі де білмейтін мәселелер жөнінде сұрастырылған кезде, іштерінде білімдісінен сұрауды жөн көрген;

- Бір ғалым кейбір мәселе бойынша сырларын білсе, онда ол өзге ғалымдар сияқты аталмыш мәселеде

бірдей болып табылмақ. ал оның басқа мәселелерді білмеуі, оның сол мәселелерге кіруіне болмайтындығын ғана білдіреді. Демек бір мәселеде, басқа ғалымдарға ижтиһад етулеріне рұқсат етілгендей, оларға да ижтиһад жасауына рұқсат етіледі. Алайда ижтиһад жасаушы ғалымның бойында ижтиһадтың шарттары болуы міндет.

Кейінгі ғасырларда жумһур ғалымдар бөлшектік ижтиһадты дұрыс санаған болатын. Осыған байланысты ХХ ғасырдың ислам фикһ саласының білгірі Уаһдатул әз-Зуһайли осы мәселеге байланысты мынадай пікір ұсынған: «мен көпшілік ғалымдардың ұстанымдарын құптаймын. Себебі олар ижтиһад жасаушы адамның бойында ижтиһад шарттарын болуды міндетті деп шешті. Сол шарттардың бірі: шарифат мақсаттарын білуі жәе ижтиһад тақырыбымен байланысты мәселелерді меңгеруді талап етті. Олай болса, бөлшектік ижтиһадқа тыйым салудың мәңгі жоқ деп ойлаймын, әсіресе біздің заманымызда [4. 362б.].

Бөлшектік ижтиһадқа байланысты Мұхаммед Тақиул Хақимның ұстанымына келсек: «қателік ижтиһад қабілеттілігі мен оны қолдануға қатысты болып отыр. Сондықтанда оған байланысты пікірлер бір жерден шықпауда. Ал бөлшектік мәселесі қабілеттілікті қолдануда қажеттілік болып отыр. Бұл жерде мүлдем мұтлақ мүжтаһидтың ижтиһадтың мәселесі тұрған жоқ. Барлық мәселелерде ижтиһад қабілеттілігін қолдануың мүмкін еместігі үшін, мұтлақ ижтиһадтың болуы түбірінен

бұрыс. Адам баласына фикһтың барлық мәселесін қамтуы мүмкін емес дүние[12. 586б.].

Бөлшектік ижтиһад мәселесі әр заманда, әр уақытта жаңадан пайда болған мәселелердің шешімдерін табуға, қажеттіліктерін өтеуге ең қолайлы мүмкіндікті туғызады. Ижтиһадтың есігі жабылған деген пікірлерді қабылдауға келмейтін мәселе болып табылмақ және де ижтиһадтың есігін жабуға қатысты нақты кесімді дәлелдер жоқ. Әрине ол мәселе бойынша тарқатып жазатын боламыз.

Нижри жыл санауының төртінші ғасырында ислам мемлекеті бірнеше үлкен мемлекеттерге, патшалықтарға бөлініп шықты. Оның нәтижесінде ислам үмметі әлсіріп, мемлекеттер арасында саяси байланыстар да тоқтады. Осы кезеңде исламдағы еркін ойлау жүйесі де сыр бере бастады десек те болады. Әрі ғылыми белсенділікте әлсіреп, бұрынғыдай еркін ойлаудан қалды. Сол кезеңдерде ислам елдеріндегі ғалымдардың көпшілігі алғашқы ислам ғұламаларының жазып, қалдырған еңбектеріне қанағат тұтып, ғылымда тереңдемеді. Әрине осы тұста өз мектептеріне фанаттық дәрежеде қатып, қалып отырды. Әр ғалым өз мектебін жақтау үшін көптеген мәселелерде таласып, бір-біріне деген өшпенділікті арттыра түсті. Адамдар арасында ғылымға деген қызығушылық азайып, адамдар арасында дүбәра қазылар пайда болды. Осы тұста ғалымдар кітаптардағы риуаяттарды қысқартып, жеңілдік жұмыстарын жасады.

Әрине осы мәселелер туындап, ғалымдар арасында алдыңғы қалып-

тасқан ғалымдардың ұстанымдары, яғни мектептермен жүруге шақырып, ижтиһадтың есігі жабу керектігін айтты. Себебі алдыңғы өткен ғалымдар фикһтың негігі қағидаларын және мәселелердің шешімдерін анықтап берді. Сонымен қатар ижтиһад етуге, үкімдерді шығаруға лайықты болмаған адамдардың осындай үлкен істерге араласып кетпеуі үшін ижтиһад есігін жабу деп атаған. Осы тұста Имам Мұхаммед Сағид әл-Бәнидің осы пікірге байланысты мынадай пікір айтқан: «Менің пікірімше, бұл белгілі бір нәрсені немесе уақытша бір істі емдейтін шариғи бір саясат, не ижтиһад есігін жабуға еш дәлел жоқ. Ол тек қана бос әңгіме өрмекшінің өрмегінен де әлсіз бір дәлел. Себебі ол мұралық етіліп келген сөзден басқа, шариғи немесе ақли дәлелге сүйенбеген»[13. 626.].

Әл-Һәшим әл-Хусайни өзінің әл-Мабади әльмамһәһ лил фикһи әл-Жағрафи атты еңбегінде: «Үш ғасырдан көп уақыт ашық болғаннан кейін, һижридің төртінші ғасырында ижтиһад есігін жабу және шариғатқа байланысты пікірлерді шектеу еш ақталмайтын үлкен қателіктердің бірі. Сол үш ғасырдан көп уақытта ислам ой-жүгірту фикһ және оның негіздеріне қатысты ислам шариғатының мәңгі болуына үлкен септігін тигізі»-деген[14.359б.].

Жалалуддин Суюти өзінің «әр-Радду ʔала мән ахлада иләл ард» атты еңбегінде ижтиһадтың парыздылығына және тақлид жасаудың дұрыс емес екендігіне қатысты барлық мазһаб ғалымдарының сөздері бір жерден шыққандығын келтірген[15.3-

46б.]. Барлық мазһаб имамдарының өздеріне тақлид (еру) жасамауларын ескерте отырып, ой еркіндігіне пікір жүгіртуге шақырған.

Мұхаммед әл-Бағауи «әт-Тәһзиб» атты еңбегінде былай деген: «білім парыз айн және парыз кифая деп бөлінеді». Парыз айнды түсіндіргеннен кейін былай дейді: «ал парыз кифая болса, мукаллидтер қатарынан шыққанша ижтиһад пен пәтуа және қазылық деңгейіне дейін білім алу. Сондықтанда барлық адамдарға соны үйрету міндет. Алайда егер бір жақта соны үйрететін бір немесе екі адам шықса, қалған адамдардың мойындарынан түседі. Ал егер адамдардың барлығы сол білімді алмаса, барлығы күнаһар болады. Себебі оның артында шариғат үкімдеріне немқұрайлылық жатыр», – деген. Алла тағала Құран Кәрімнің Тәубе сүресінің 122 аятында: «... сонда әр топтан дін ғылымын үйреніп, олар қайтып келгенде, қауымдары сақсынулары үшін ескертулрі керек емес пе?!», – деген [11. 9/122].

Әбул Фатх аш-Шахристанни «әл-Милал уан-Нихал» атты еңбегінде аталмыш парызды бір ғасырдың адамдары орындамаса, барлығы күнәһар болатындығын айтқан және оған қатысты нақли және ақли дәлелдер келтірген. Мысалы ретінде, жалпы алғанда ғибраттардағы және тұрмыс-тіршіліктердегі мәселелер мен оқиғалар бітпейтіндігін анық нақты білеміз. Сондай-ақ әрбір оқиғаға қатысты дәлел келмегендігін де нақты білеміз. Демек дәлелдер шектеулі болса, ал оқиғалар шексіз болады, шексіз дүниелерді шектеулі

шектеулі дүниелер жүйелей алмайды. Олай болса әрбір мәселе алдында ижтиһадтың және қиястың міндетті түрде болуы тиіс екені айдан анық болмақ[16.199б.].

Әр ғасырларда дін жаңғыртушы ғұлама ғалымдардың келетіні айқын. Ислам дінінің жаңғыртушылары ретінде әр ғасырлардағы мына ғалымдарды айта алсақ болады. Әбу Хамид әл-Ғазали (1058-1111), Ибн Рушд әл-Құртиби (1126-1198), Абдулла әл-Байдауи (1226-1350), Жалал ад-Дин ас-Суюти (1445-1505), Шах Уалиулла Дахлауи (1703-1762) бұл ғалымдардың барлығы фикһтық үкім шығаратын мәселелерде ижтиһад жасауға шақырды. Ибн Таймияның пікірінше ижтиһадты діни үкімдер шығаруға ешқандай кедергі жоқ және оны күнделікті қолданыста қолдануға болады дейді. Оған байланысты ол мына дәлелдерді алға тартады, мүжтаһид ғалымдардың хадистерді жинақтау және жүйелеуде олардың мүмкіндіктері шектеулі болғанын айтады. Әрине осы орайда Алла елшісінің (с.а.с) қасындағы жолдасы, әрі сахабасы алғашқы халифа Әбу Бәкірді де осы санаттағы адамдарға қосады. Ибн Таймия мүжтаһид ғалымдардың ішіндегі барлық ғылым саласын жетік меңгергенбіз дегендерді айыптап, сөккен. Мәзһаб мектептері арасындағы діни-құқықтық мәселелер турасында келіспеушіліктерге байланысты, сол кезеңдегі мухаддис ғалымдардың халифаттың әр тұсында өмір сүруі мен мүжтаһид ғалымдардың хадис ғылымда шектелгендігін байқаймыз. Алайда хадис ғылымда жинақтау және жүйелеу

жұмыстары кейінгі кезеңдерде реттелген болатын[17.64б.]. Ибн Таймия XIV ғасырдағы ислам дінінің реформаторларының алдыңғылары бірі болып және де ислам тарихындағы осы күнге дейінгі даулы тұлғалардың бірі болып табылмақ. Ресейлік ғалым, арабист, академик А.М.Васильев Ибн Таймияға және оның ижтиһадына байланысты былай деген: «Ол ислам дінінің теологиялық және философиялық мәселелеріндегі қызықты, әрі даулы тұлғалардың бірі. Ол өз шығармалары мен насихаттарында сол кездегі ортодоксалды исламның өзгеруіне шақыра отыра, сүннет пен бидғатты бір-біріне қарама-қайшы қойып [17. 48б.]. Ол діни теория мен практикада бастапқы исламнан алыстаған барлық «жаңалықтарға» қарсы шығуымен есте қалды. Ибн Таймия ислам сеніме ашариттердің философиялық тұжырымдарын еңгізуге, сопылыққа, сондай-ақ әулиелер мен пайғамбарлардың мекендеріне (қабірлеріне) барып уасила етуіне түбегейлі қарсы болды. Ол ислам дініндегі қажылық кезінде Алла елшісінің (с.а.с) қабіріне барып сәлем беруді, исламның алғашқы формасынан ауытқыған және оны дұрыс емес деп есептеген. Ибн Таймия ижмағ арқылы осы әрекеттерге рұқсат берген мүжтаһидтердің бұл әрекеттерін құптамаған болатын» [18. 48б.]. Суютида ижтиһад барлық мұсылман үмбеті үшін міндетті түрде керек. Оның қолданылмағандығынан мұсылман үмбетінің артта қалу, адасу жағдайлары болған[19. 27б.].

Осы тақырып шығыс мұсылман елдерінде жаңдану уақытында актуал

дылығы арта түсті. Шығыс мұсылмандарының басты идеологтары ретінде Ж. Әл-Ауғани, М.Абдуһу, Р.Рида, М.Икбал, С.Ахмедхан сынды реформаторлар «ижтиһадтың есіктерінің ашылуын» құптаған болатын. Алайда мұсылман реформаторларының «ижтиһадтың есігі ашылсын» деген ұсыныстарын сол кездегі болып жатырған жүйеге қарсы келді деген формаға салудың қажеттілігі жоқ екендігін айтамыз. М.Икбалдың тұжырымдауынша «ижтиһадтың есігі жабық» деген сөз ол миф, онда интеллектуалдылық жалқаулықтың кристалдануы көрініс тапты, рухани-адамгершілік декаденция уақытында ұлы ойшылдарды құлшылық алаңына айналдырады [20. 169б.]. М.Степанянцтың пікірінше «ижтиһад – мұсылман елдеріндегі қоғамдық-саяси жаңа феномен, капиталистік қоғамның даму барысындағы ұлттық құндылықтарды сақтап қалу барысындағы керек болған күрес» – дейді [21. 61б.]. Шығыстық интеллектуалдар артта қалудың себеп салдары болып табылатын алдыңғы өткен ғұлама-ғалымдардың ұстанымдары қатып қалған догматтарға айналып кетуіне байланысты, өзгерістер жасап қайта өйлеуге шақырды. Осы орайда ижтиһад діни наным сенім тұрғысынан қатып қалған жүйелердегі мифтік әрекеттерді жойып, жаңғырту қызмет еді. Жаңа кезеңдерде ижтиһад тек теологиялық терең білімді, араб тілін жатық меңгеруді, ислам қайнар көздерін жатық меңгерумен қатар қазіргі ғылым мәселелерді де жетік меңгеруді талап етті. Ижтиһад барлық категориядағы діни қызметкерлер мен

ғалымдарға міндетті болып қалды. Алайда көпшілік ғалымдардың пікірінше ижтиһад исламның қайнар көздеріне қарама-қайшы келмеуі керек [21. 134б.].

А. Юзеев пікірінше «ижтиһадтың есігін ашу» діндегі рационалистік көзқарас пен еркін ойлаумен байланыстырады. Уақыт өтек келе діни реформаторлықта «ижтиһадтың есігін ашу» принциптері бекітіліп, ислам дінінің бес тірегі болып саналатын Алладан басқа құдай жоқ екендігіне және Мұхаммед оның елшісі екеніне куәлік ету, бес уақыт намаз оқу, зекет беру, рамазан айында ораза ұстау және қаражаты болса қажылыққа бару сынды құлшылықтарды қайта ойлауға алып келеді. Бекітілген құлшылықтарды намаз оқу, ораза ұстау және қажылыққа бару қажеттіліктер дауға түспейді [22. 81б.]. Я. Абдуллиннің пайымдауынша: «қоғамдық құбылыстар мен теологиялық жүйелерді рационалды бағамдау кезінде ағартушылар арасында исламдағы тақлид принциптерінен айырылу, соқыр сенімнен шығу көріністері шықты» [23. 68б.]. М.Степанянцта осы мәселеге байланысты: «Ижтиһадтың талабы барлық базалық дүниелерді қайта қарастыруға, тек қана фикһ мәселелерінде ғана емес, сенімдік мәселелерді де қайта қарастыруды негіздеді. Қоғамның өзгеруіндегі адам баласының еркін ойлауына және еркін жүріп тұруына мүмкіндік береді. Әрине бұл христиандықтың протестанттық ағымының әрекеттеріне сай келеді. Протестанттық бойынша шіркеудің ортадағы уасилалық әрекеттерін жоққа

шығарса, мұсылмандық реформацияда соқыр тақлид жасауға қарсы шығып мұжтаһид ғалымдарды шеттеді[21. 62б.]. Соңғы кезеңдердегі жаңа ислам ғалымдарының кейбірінің пікірінше, жалпы міндетті болған ережелердің барлығын реформалау исламның қайнар көздеріне қайшы келеді деген. Қазіргі замандағы ислам фиқһы бойынша ғалым А.Халлаф, ижтиһадты белгілі бір үкімге байланысты келген сенімді хабарлардың күшті болған кезінде ғана қолданбаймыз [24. 216б.]. Ижтиһадқа байланысты тағы бір пікірді қарайтын болсақ: Ижтиһад бұл құқықтық ережелерді түсінудің жаң-жақты ізденісі. Бұл ізденістер Құран, хадис және ижмағ сынды ислам қайнар көздерін қолдана отырып, аналогиялық әдіс арқылы негізделеді[25. 48б.].

«Ижтиһадтың есігі жабылған» деген пікірге байланысты кейбір ғалымдар (Халлак В., Монтгомери У., Гибб Г.А.Р.) сынға алып, ол пікірдің дұрыс емес екендігін туралы айтқан. Олардың ұстанымынша, ислам дінінің шығу тарихынан бастап қазіргі уақытқа дейін ижтиһад қолданылып келеді. «Ижтиһадты» белгілі бір құқықтық мектеп көлемінде қолдануға болады. Алайда «ижтиһадтың есігі жабылған» деген пікір, жаңа құқықтық мектептің құрылуына жол жоқ дегенге саяды [26. 219б.]. Ижтиһад пен тақлидке байланысты М.Кемпер былай дейді: «Ижтиһадта, тақлид те белгілі бір мәселе бойынша өзіндік орындары бар. Құран мен сүннетте және ханафи мектебінің құқықтық мәселелері бойынша көптеген мағұлматтар бар.

Олар кез-келген мәселеде, мейлі ол дұрыс болсын, мейлі ол бұрыс пікір болсын барлығын қарастырылған. М.Кемпердің пайымдауынша, тақлидке қарастыруға байланысты: «белгілі бір ғалымның артынан еру» деп ұдайы түсіндіріледі, алайда белгілі бір мектептің ішінде жүру арқылы ижтиһад сияқты ғалымдардың бір мәселе бойынша үкімдерінің түрлі болғандығын байқаймыз. Сондықтанда XIX ғасырдағы ғалымдардың барлығы тақлид жасау арқылы өз заманындағы туындаған мәселелер бойынша бір мазһаб шеңберінде жауап бере алған»[27.419б.]. Халид Абидтің пікірінше «ислам дәстүрі әр жақты және әр түрлі, белгілі бір мәселеде бір жақты шешім шығаруға болмайды», – дейді[28. 44б.].

«Ижтиһад пен тақлидке» байланысты көптеген пікірлердің болуына қарамастан, ижтиһадты қолдану туралы сұраныс туғызып отырды. Себебі діни дәстүрлерді қайта қарастыруға мүмкіндік беріп, жаңа бір леп беру болып табылатын. Осы орайда дәстүршіл қадымшылар мен жаңашыл татар жәдидшілері арасында талас-тартыстар дауы тоқтамады. XVIII-XIX ғасырларда алғашқы татар ғалымы ретінде А.Курсави «ижтиһадтың есігі ашық» деген концепцияға мән берген. Ол өзінің «әл-Иршад лил-Ибад» атты еңбегінде осы мәселеге байланысты екі тарауын арнаған болатын. А.Курсавидың пікірінше, ижтиһад – фақиһ ғалымның белгілі бір мәселедегі бойынша үкімін шығару немесе ижтиһад үкім шығару кезінде рационалды дәлелдерді деп

кабылдай отыра, үкім шығару кезінде кателік жасауыда мүмкін[29. 112б.]. А.Курсавидың ойынша, ижтиһад әр интеллектуалды мұсылман баласының міндеті. «Біл– әрбір адам өзінің шама шарқы жеткенше ақиқатты табу үшін күш жұмсау керек. Әркім өз шамасы келгенше бір мәзһаб шеңберінде немесе абсалютті түрде ижтиһад жасай алады. Алайда кімде-кім ижтиһад жасай алмайтын болса, онда оған тақлид жасауға рұқсат...»[30. 29б].

А. Курсавидің ойынша, әр білімді интеллектуалды мұсылман баласы, діни бір саланы меңгеріп алып өзіндік тұрғыда діни үкім бере алады. Алайда бұл пікір дәстүршіл болған, қадымшылардың ұстанымдарына сай келмейді. А.Курсавидің пікірлерін жинақтай келе, ол татар халықтары арасында бірнеше ғасырлар бойы жинақталған діни дәстүрлерді өзіндік ой-пікірге салып діни үкім шығаруға болады деген ұстанымға келеді. Ол ижтиһадты қолдануға болмайды деген білімсіз молдаларға қарсы шыққан. Прогрессивті бастамалар ХІХ ғасырдың бастапқы кезеңдерінде қолдау таппады. Себебі сол кездері татар халықтары арасында көптеген консервативті дәстүрлі дінді ұстанушылары басым болғандықтан.

А.Курсавидің ізің қуушы татардың тағы бір діндары, ойшылы, тарихшысы Ш.Марджани болды. Ол А.Курсавидің ұстанымдарымен танысып, Орталық Азияда оқу практикасы кезінде ижтиһадты қолдаушылар санатына кірді. Ол өзінің «Назурат әл-Хакқ фи фардыййат әл-Ишаа уа ин лам йә’ыб аш-шафақ» атты еңбегінде: Біздің айтуымызша, Құран,

сүннет, ижмағ, қиястағы дәлелдерге сүйенуіміз керек дейміз. Жәнеде ондағы дәлелдерді көрсетуіміз керек. Ол мүмкін сол кездегі немесе баяғы бір кезеңдегі ғалымның сөзі болсын. Әрине осыларға байланысты ғалымдарымыз айтқан ижтиһад қиямет күніне дейін жалғасын таба береді деп. Десе де ижтиһад жасаудың уақыты өтті, енді онымен қолдана алмаймыз деген сөздердің барлығы негізсіз болып табылады», – деген[31. 60б.]. Тақлидке байланысты ол: «Әрбір мұсылман баласы кезкелген мүжтаһид ғалымның артынан ере алады өз қалауынша. Себебі Алла елшісінің (с.а.с) сахабалары Әбу Бәкір мен Омардың артынан ергендер Әбу Һурайра мен Муаз ибн Жабалдың да пәтуаларын қолдана алады. Кімде-кім осы екі ижмағпен келіспесе онда ол өз дәлелдерін алып келсін» – деген [31. 66б.]. Ш. Марджанидың бұл сөздерінен кейін, жеке адам баласының ижтиһад пен тақлид мәселелерінде пікір еркіндігі бар екендігін алға тартқысы келген.

ХХ ғасырдың бастапқы кезеңінде ижтиһадқа байланысты мұсылман философы, М.Абдухұдың шәкірті З.Камали (1873-1942) бет бұрған болатын. Оның пікірінше, қоғам мен сананың даму деңгейіне байланысты, діни жүйелердің негіздері де келісілу керек. З.Камали әр ғасырда туындаған сұрақтарға сол кездері жауап беріліп отыру қажет дейді. Алайда әрбір қоғам жаңа реформаларды қажет етіп отыратын жаңа бір құрылым қажет етті. Әрине бұл құрылымда арнайы комиссия мүшелері бар. Олардың барлығы арнайы заман талабына сай үкім бе-

румен айналысады. Қазіргі таңдағы діни терминалогияда бұл комиссияны аһли истинбат деп аталынады. Оның мүшелері – мүжтаһид ғалымдар. Бұл комиссияның шешімдерін ижмағ деп атаймыз [32. 142б.]. Өзіңін жобасында З.Камали ижтиһадтың уақыты бітпегендігін нақтылай отыра, өзі кезкелген адам өміріндегі тап болатын жаңа мәселелерге байланысты үкім берудің жолдарын қарастыратын жаңа жобасын ұсынады. М.Абдуһудың тағы бір шәкірті М.Бигиевтың пайымдауынша, тақлидке қатып қалу мен мәһаб аралық талас тартыстардың барлығы ислам құқығының әрі күнгі проблемасы болып табылады. Осылардың шешімін мұсылман халықтары арасында мәдениет, саяси және экономикалық тұрғадан арақатынасты жаңдандыру жауаптарын таппақ [33. 12 2б.]. Ал тақлидқа байланысты: «Бұл бір ауру, мұсылман баласының ақыл санасымен жүрегін жаулап алған. Интеллектуалдық шегерімдерге алып келді. Ислам діні практикалық діннен тар пікірлі дінге айналды, күнделікті өмірден айырылғандай. «Тақлид мұсылман адам баласының сана сезімін соқырландырып, керемет шарифатымыздан айыруға алып келді» – дейді [33. 111б.]. Кейіннен тақлид ислам үмбетінің тап болған барлық әлеуметтік-саяси мәселелерінде, қатаң түрде тарихи мәселелерді көрсетіп бейнелеген болатын.

Қорытынды

Ижтиһад ислам шарифатының өмірі, фикһ пен ижтиһад бар болып, бір-біріне әсер етіп отырса, ислам шарифаты да өз тіршілік нәрін

жалғастыра бермек. Себебі, өмірдің күннен күнге даму барысында шарифаттың әлемге кең етегін жайып жатырған кезінде ижтиһадтың қажеттілігі арта түспек. Күн өткен сайын жаңа жаңалықтар көбею үстінде, олардың барлығы дұрыс не болмаса бұрыс екендігін шарифи негіздер арқылы шешімін табу уақыт талабы болып табылмақ. Осы орайда оның шешімдерін шешу үшін ижтиһадтан өзге жол жоқ екендігі мәлім. Себебі ислам шарифаты барлық заман мен мекенге жарамдылығы ижтиһад арқылы ғана іске асады[4. 372б.].

Ислам ғұламасы Уаһдатул Зухайли ижтиһад жасауға шақырып, бос қарап отырмау керектігін ескертіп, былай дейді: «Ижтиһад жасау мүмкін істерге жатады. Ол ауыр дүние емес. Ол үшін алдыңғы жалған ойлар мен пікірлерді көміп тастауымыз шарт. Әрі біздің ақылдарымыз бен жүректерімізді басып тастаған жалған пікірлерді жою керекпіз. Алғашқылардың қол жеткізген нәрселеріне қол жеткізе алмаймыз деген ой күні болмақ. Ол дүние бейне ббір мүмкін емес іс сияқты болып кеткен. Ал атом ядроларын, тоқ күштерін және басқа да жаңалықтарды ойлап тапқаннан соң мүмкін емес іс бола ма екен.

Әр кезеңде, әр заманда ислам ғұламалары ижтиһад жасап, алдыңғы ғалымдардың сөздеріне талдау жасай отыра, мықты және өзіне жақынын таңдап, мазһабтарын жүйелеп, үкімдердің нақты шешімдерін анықтауға тырысты[4. 373б.].

Қорыта келе, жәдишілдік мұсылман адам баласының оқу ағарту процесстерімен қатар, діни сауаттылықта

аса белсенді рөл атқарды. Жәдид мектептерінің өкілдері діни мәселелердің бірі ижтиһадтың түсінігін кеңінен ашып бере отырып . Олардың пікірлерінше ислам тарихындағы «иж-

тиһадтың есіктері жабық» атты концепцияны қайта қозғау арқылы, консервативті исламды жақтаушылардан үлкен сынға ұшарады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва: Издатель Валерий Костин, 2007.
2. Али-Заде А.А. Исламский энциклопедический словарь. М.:Ансар, 2007.
3. Бекова А.Т. Иджтиһад как институт мусулманского права // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота,2011. - №7 (13): в 3-х ч. Ч.III.
4. Уаһбагу әз-Зуһайли. Усулул фикһ и әл исләми. Пт. Дамаск: Дәр әл Фикр, 2015ж.
5. Абу Дауд Сборник хадисов Сунаан Абу Дауда. – Казань: Иман, 2009.
6. Zuhayli V. Islam fikhi ansiklopedisi. – 1.cilt.-Istanbul: Risale yayinlari, 1994.
7. Спепанянц М.Т. Ислам в философской и общественной мысли зарубежного Востока XIX-XX вв. – М.: Наука, 1974.
8. Ибн Абидин. Шарх тәнуир әл-Абсар. IVт. Каир: 1984ж.
9. Әбу Хамид Әл-Ғазали. Әл-Мустасфа. Птом. Шарика Мәдина Мунауара, 2008ж.
10. Мұхаммад ибн Али Шауқани. Сабих: Иршадул фухул илә тахқиқ әл-Хаққи мин ғилли усул. 1349һ.ж.
11. Халифа Алтай. Құран Кәрімнің қазақша түсіндірме аудармасы. Сауд Арабиясы, Мәдина 1991ж.
12. Мұхаммед Тақиум әл-Хақим. Әл-Усул әл-Баммаһ ли-л-Фикһ әл-Муқаран. Бейрут,2008ж.
13. Мұхаммед Сағид әл-Бани. Ыумдатут-Тахқиқ фи әт-Тақлид уат-Талфик. Бейрут, 2011ж.
14. Әл-Һәшим әл-Хусайни. Әл-Мабади әльаммаһ лил фикһи әл-Жағрафи. Бағдад, Дәр-Нашр лилжамиғиин баспасы.
15. Жәләлулдин әс-Суәти. Әр-Радду ғала мән ахлада иләл ард. Бейрут, 2003ж. Дәрул Фикр баспасы. – 625б.
16. Әбул Фатх аш-Шахристани. Әл-Милал уан-Нихал. Пт. Каир, 1961ж. әл-Баби әл-Халби баспасы.
17. Rizaeddin bin Fahreddin Kaşem ve Kılıç Üstadı Şeyhülislam ibn Teymiyye ve mücadelesi Tatarcadan hazırlayan Ömer Nakan Özalp. – İstanbul: Özgü Yayınları, 2013.
18. Васильев А.М. История Саудовской Аравии (1745 г. 1973). –Москва: Издательства «Наука» Главная редакция восточной литературы, 1982.
19. Hallaq W. B. Was the gate of Ijtihad closed? // International Journal of Middle East Studies. Cambridge University Press. – Vol. 16. № 1 (Mar., 1984).
20. Iqbal M. Reconstruction of religious thought in Islam. – London: 1934.
21. Спепанянц М.Т. Мусульманские концепции в философии и политике (XIX-XXвв.). – М.: Наука, 1982.
22. Юзеев А. Татарская философская мысль конца XVII-XIXвеков. – Казань: Иман, 1998. Кн.1.

23. Абдуллин Я.Г. Татарская просветительская мысль. – Казань: Таткнигоиздат, 1976.
24. Халлаф А. Илм эл-усул эл-Фикһ. – Казань, 2000.
25. Гордон-Полонская Л.Р. История Пакистана. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963.
26. Javed A. Javed M. The need of Ijtihad for sustainable development in Islam. – IIUC Studies. Vol.9 2012.
27. Кемпер М. Суфии и ученые в Татарстане и Башкортостане. Исламский дискурс под русским господством / Пер. с немецкого. – Казань: Российский исламский университет, 2008.
28. Халид А. Ислам после коммунизма: Религия и политика в Центральной Азии. – М.: Новое литературное обозрение.
29. Адиятуллина Г. Абу-н-Наср Курсави. – Казань: Издательство «Фэн» Академии наук РТ, 2005.
30. Курсави А. Наставление людей на путь истины (ал-Иршад ли-л-Ибад). Пер. с араб. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2005.
31. Марджани Ш. Назурат эл-Хаққ фи фардыййат эл-Иша уа ин ләм йә'ыб аш-Шафак («Обозрение истины относительно обязательности вечерней молитвы, когда не наступают сумерки»). – Казань, 2014.
32. Камали З. Филофия ислама: в 2т. Т. 1: Часть I. Философия вероубеждения/ пер., вст. сл., прим. И ком. Л.Алмазовой. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2010.
33. Хайрутдинов А.Г. Муса Джаруллах Бигиев. – Казань: Издательство «Фэн» Академии наук РТ, 2005.

Авторлар туралы мәлімет:

Купешов Канат Умиртайұлы – PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, (Алматы, Қазақста, e-mail: kanatkupeshov@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5033-6897>).

Тлебалдина Сауле Алимгазиновна – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Дінтану кафедрасының оқытушысы, (Алматы, Қазақстан, e-mail: saukelek@mail.ru).

Жылкелді Мейіржан Маратұлы – Исламтану бойынша гуманитарлық ғылымдар магистрі, (Алматы, Қазақстан, e-mail: meyrizhan.zhylkeldi@mail.ru).

معلومات عن المؤلفين:

كوبيشوف كانات – طالب دكتوراه، الجامعة المصرية للثقافة الإسلامية نور مبارك، (كازاخستان، ألماتي (e-mail: kanatkupeshov@mail.ru ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5033-6897>).

تلبالدينا سول – الجامعة المصرية للثقافة الإسلامية نور مبارك، (ألماتي، كازاخستان (e-mail: saukelek@mail.ru (e-mail: meyrizhan.zhylkeldi@mail.ru، (كازاخستان، ألماتي،

Information about authors:

Kupeshov Kanat – PhD Doctoral Student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, (Kazakhstan, Almaty, e-mail: kanatkupeshov@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5033-6897>).

Tlebaldina Saule – Lecturer at the Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, (Kazakhstan, Almaty, e-mail: saukelek@mail.ru).

Zhylkeldi Meyirzhan – Master of Humanities in Islamic studies, (Kazakhstan, Almaty, e-mail: meyrzhan.zhylkeldi@mail.ru).

Сведения об авторах:

Купешов Канат Умиртайұлы – PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, (Казakhstan, Алматы, e-mail: kanatkupeshov@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5033-6897>).

Тлебалдина Сауле Алимгазиновна – Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, преподаватель кафедры религиоведения, (Казakhstan, Алматы, e-mail: saukelek@mail.ru).

Жылкелді Мейіржан Маратұлы - магистр гуманитарных наук по исламоведению, (Казakhstan, Алматы, e-mail: meyrzhan.zhylkeldi@mail.ru).